

Balogh Jolán

KÉSŐRENAISSANCE KŐFARAGÓ MŰHELYEK

I. Közlemény

1-39 AZ ELŐZMÉNYEK

A kőfaragás minden időben az építkezéseknek szerves része, sőt, egyik alaptényezője volt, értve ezen mind a falazáshoz szükséges quaderkövek megmunkálását, mind pedig az építészeti tagozatoknak és kereteléseknek, kapuknak, ajtóknak, ablakoknak a kifaragását, sőt, szorosan ide tartoznak az un. dekoratív szobrászat alkotásai: oltár-retabulumok, tabernakulumok, ülőfülkék, szoborfülkék, kandallók és más egyéb dekoratív munkák, sőt, jórészt a sírkövek is.

A széles feladatkörnek megfelelően a kőfaragás problematikája is szerteágazik. Az idevágó számos kérdés közül kiemelkednek a következők: munkaszervezés és munkamódszerek, egyéni és kollektív munka, művészvándorlás és a formáknak meg a motívumoknak sajátos vándorútja, stílusváltozatok feltűnése és egymás követése, nem különben a technikai kérdések sorozata egészen a kőbányák műveléséig, és végül mindezekben magának az építészeti műnek a tanubizonysága. De ugyanúgy ebbe a problémakörbe szorosan beletartozik a megrendelő mecénások kezdeményezése, megbízása, kívánsága, hajlama, felfogása, valamint a tervező építészek elsődleges vezető-irányító tevékenysége.

De bármennyire is összefüggnek mindezek a szellemi és gyakorlati tényezők, az egykori valóság felkutatása legtöbbször csak töredékes és egyoldalú – legalább is a korai századokra nézve. Vagy ismerjük az alkotást, vagy a mesterneveket, vagy szerencsés esetekben mind a kettőt, de még akkor is alig-alig rögzíthető a személyes rész valamely munkában.

De még e nehézségek tudatában is vonzó feladat a kőfaragás széles problémaköre. Ez magyarázza a nagy érdeklődést, amely e témák felé megnyilvánul mind a hazai, mind a külföldi (1) szakirodalomban.

Hazai kőépítészettünk kezdetén, a korai századokban, a kőfaragó műhelyek gócpontjai egy-egy mecénási körben meginduló nagy építkezések helyein keletkeztek. Az Árpád-korban a királyi ház építkezései Esztergomban (2), Székesfehérvárat (3) és másutt, valamint a püspökségek építkezései, mint például Pécsen (4), Kalocsán (5) vagy Gyulafehérvárat (6), szükségképpen kialakították a kőfaragó műhelyeket. Mikképpen ment ez végbe, arra nincs adat, de az eredmények szemmel láthatók, a töredékekről leolvashatók. Mindezekhez korán csatlakoztak a szerzetesrendek (7) (bencések, ciszterciák, premonstreiek) építkezései, amelyekbe a családi monostorok alapításával világi patrónusok-mecénások kapcsolódtak. Ezeknek az építkezéseknek, illetve közvetlenül a műhelyeknek a hatása sugárszerűen terjedhetett tovább. Egy-egy építési körben kialakult forma rendszer továbbélt szerényebb alkotásokon is, amint erre példa a cisztercita rend építkezése Erdélyben (8).

A földesuri birtokokon épülő templomok körül is alakultak kisebb műhelyek, amint ezt oklevelek és feliratok bizonyítják a Gerendi-család építkezéseiről (9) mind Gerenden (1290, 1299), mind más birtokokon (Mezőbő, Mezőőrke, Szarkad).

A XIV. században ismét a királyi ház, főként Nagy Lajos építkezései (10) vannak a középpontban: Budán, Visegrádon és Diósgyőrön. A stílusösszefüggések, ezzel egy-

ben a kőfaragó műhelyek összefüggése az ásatási leletek alapján nyilvánvaló. A püspöki székhelyeken (Veszprém, Győr, Várad) folyó építkezések véghezvitel érc szintén újabb kőfaragó műhelyeket kellett szervezni. A szerzetesi építkezési kör pedig erősen tágult a kolduló szerzetek építkezéseivel elsődlegesen a városokban (11). Majd maguk a városok közössége jelentkezik építettő mecénásként, főként a hatalmas plébániatemplomok építkezéseiben.

Szűkebb témánk tekintetében közvetlen előzmény gyanánt a XV. század gyakorlata jelentős, azé a korszaké, amelynek egyaránt jellemzője a késő gótika és a kora reneszánsz.

A késő gótikából két szemléltető példa áll előttünk, az egyik a pozsonyi királyi vár Zsigmond idejéből, a másik a kassai Szent Erzsébet plébánia templom. Szerencsés módon mindkét építkezés írott feljegyzésekből, számadásokból is részletesen megismerhető, tehát a kőfaragás műhelygyakorlata is határozottan körvonalazott. Ismeretesek az építkezést irányító, illetve tervező személyek és ismeretesek a kőfaragók.

A pozsonyi építkezések (12) kőfaragói és egyéb munkásai több irányból gyűjtettek egybe a közös feladatra. Működésükről az 1434-ből való számadás részletesen tájékoztat. Több évtizedre terjedő feljegyzések maradtak fenn a kassai Szent Erzsébet templomról (13). Az építettő változatlanul Kassa városa, a gyakorlati irányítás a városi magisztrátus, illetve megbízottjainak a kezében volt. Ezenközben, a hosszú időtartam alatt a vezető mesterek természetesen egymást váltották. A kőfaragó műhelyt nyilván ők szervezték, irányították, az egyes feladatokhoz ők adták a mintarajzokat. Az építésvezető mesterek között olyanok is voltak, akik maguk is kezükbe vették a vésőt és a kalapácsot.

E két építkezésben tükröződik a legvilágosabban az általános helyzet. Nyilván hasonlóképpen alakulhattak – jóllehet sokféle változatban – országszerte a kőfaragó-műhelyek egy-egy építkezési gócpont körül.

De már a XV. század második felében helyenként a városi kőfaragó- kőműves-céhek is megalakultak. Az adatok arra mutatnak, hogy a céhek tagjai, a városi kőfaragók kívülről is számos megbízást kaptak. Ilyen céh volt Budán (14), amelyről okleveles adat van 1481-ből és 1491-ből, nevük így hangzott: *Cecha Architectorum* (illetve *Carpentariorum*) et *Lapididarum*. Ugyanez időtájt, azaz 1482-ben okleveles feljegyzés szól feltehetőleg a pesti céhről (15), amely így nevezte: „*laudabilis universitas Magistralis Carpentariorum, Lapididarum, Lapidum fractorum, Rotiparum, Scriniiarorum et Doliatorum.*” Terjedelmes címük valósággal magában foglalja az építkezések kiterjedt szervezetét. Az oklevélnek formulás könyvbe való beiktatása arra mutat, hogy efféle irat kiadására ezidőtájt már gyakran volt szükség.

A jövő fejlődésére nézve igen döntő, hogy már ekkor, a XV. század második felében voltak olyan mesterek, akik tulajdon városi műhelyükben távoli megrendelők számára dolgoztak. Erről Kassai István mesternek (Meister Stephan Steynmetz von Cascha) 1477. január 20-án Kassán kelt levele (16) tájékoztat. Ebben ígéri Bártfa városának, hogy kolostoruk boltozására elmegy hozzájuk, de egyben azt tanácsolja, hogy a bordaköveket Kassán faragassák ki és készen szállíttassák Bártfára. Javaslatát gyakorlatilag is megokolja: míg ő Bártfán egy rőf követ kifarag, addig Kassán kettőt. Tehát mintegy exportra dolgozott előregyártott elemekkel. Egy másik oklevél szerint pedig 1481-ben a bártfai Szent János kolostor és egyház ab-

lakaihoz Göncről szállítottak faragott köveket (17). Ezek a megrendelések nyilván nem voltak elszigetelt jelenségek, éppen ezért igen jelentősek, mert a további fejlődés jelei itt mutatkoznak.

Ugyanez időtájt a mesternevek írásában gyakori a magyar „Kemywes” (kőműves) jelző, melynek elsődleges jelentése: követ művelő (művelő), azaz követ faragó, nem pedig falat építő mester. A „Kemyves” szó ebben az értelemben használatos a késő-renaissance idején is a XVI–XVII. században (18).

Ez volt a helyzet a XV. század második felében, akkor, amikor az olasz renaissance hatása elérte az országot, először csak import gyanánt, de csakhamar mint gyökeret verő stílusrányzat.

Az új stílus gyökérverésének a helye kétségtelenül a budai királyi kőfaragó műhely volt, – bárha szétszórt kezdeményezések másutt is lehettek, amint erre szemléltető példa a veszprémi pillérfő Vethési Albert püspök címerével 1467-ből, renaissance kőfaragásunk első ismert évszámos emléke.

A budai királyi kőfaragó műhely tevékenységéről mind az írott források, mind pedig az ásatási leletek – mészkő, homokkő, és vörös márvány töredékek – hitelesen és közvetlenül tanuskodnak (19). Bámulatos ennek a műhelynek a létrejötte, kialakulása, működése. Hiszen nem a régi gótikus hagyományok folytatása volt a feladat, hanem a régibe ugyan belekapcsolódó, de a merőben újak a kialakítása.

Mátyás építész Chimenti Camicia kitűnő munkaszervező volt, aki példátlan gyorsasággal alakította ki az új építkezések legfőbb gyakorlati tényezőjét a budai királyi kőfaragó műhelyt kitűnő olasz szobrász-scalpellinokból, dalmát lapicidák-ból és hazai kőfaragókból. A töredékek részletes elemzése a műhely létszámának kérdésére is világosságot vetett. Megállapíthattuk, hogy legalább 8-10 olasz szobrász-scalpellino dolgozott Budán. Ezekhez csatlakoztak az egyszerűbb építészeti tagozatok kőfaragói, akiknek számát legalább ugyanennyire tehetjük, ha nem többre. Hasonlóképpen kimutatható 10–15 hazai szobrász-kőfaragó, akik vagy kétségtelenül a budai királyi műhelyhez tartoztak, vagy ott tanultak és onnan rajzoltak ki. És még legalább ugyanannyi hazai kőfaragót számíthatunk hozzájuk, akik részben a gótikus, részben már a renaissance tagozatokat faragták. Tehát mintegy husz szobrász-kőfaragó és ugyanannyi egyszerű lapicida tartozhatott a műhelyhez Mátyás uralkodásának utolsó 10–15 esztendejében, összesen mintegy 40 ember. Létszámuk ugyan többször változhatott, csökkenhetett, vagy emelkedhetett a szűkség szerint, de feltehetőleg legalábbis 20–25 körül mozgott. Mind a szobrászok, mind a kőfaragók közül néhányat névszerint ismerünk. Egyesek nevében (20) a királyi műhelyhez való tartozás világosan kifejeződik: Ioannes (Grubanich) lapicida Serenissimi Regis de monte Budense, magister Lucas lapicida regie Maiestatis, Michael Hago lapicida quondam domini Mathie regis. Giovanni Dalmatát Mátyás maga nevezi „fideles noster..... statuarius”-nak. A királyi kőfaragók, szobrászok – tehát a többé-kevésbé állandó műhelytagok (salariai) – mellett bizonyára a budai és pesti kőfaragók is résztvettek a királyi építkezésekben, mint időről-időre, egy-egy munkára szerződött convenció mesterék. Közülök is jó néhány névszerint ismeretes (21). A királyi műhely helye pedig a budai várpalotában (22) volt: „in plancha castris Budae.”

A budai műhely munkálkodott Mátyás egyéb építkezésein is, Nyéken, Visegrádon, Tatán, Diósgyőrött, illetve e helyek szerint szerteágazott. Ennek megfele-

lőleg új műhely tagokkal is bővült, amint ezt a budaiaktól eltérő, nyéki és diósgyőri faragványok tanúsítják.

A műhely gyakorlati előfeltételei közé tartozott az igen intenzív bányaművelés; mészkövek, homokkövek, márványkövek fejtése, amelyben a kőfejtők (*fractores lapidum*) mellett kőfaragók (23) is résztvettek mint például Tardoson 1489-ben „*lapizidj de sua maestade*”. A kőbányákban folyó lázas tevékenységet Bonfini (24) így jellemzi: „*lapicidinae studiosius quam aurifodinae quaeruntur; scalpuntur ubicue marmora ut maximis satisfaciant operibus.*” Tubero feljegyzése szerint Mátyás tervezett siremlékéhez Erdélyből hozatott márványt (25).

Külön ki kell emelni a vörös márványnak mind a fejtését, mind a művészi megmunkálását. Ez a gyönyörű, de igen kemény és ezért nehezen faragható anyag az Árpád-kor óta (Esztergom, középkori székesegyház, *Porta speciosa*) kőfaragásunk egyik jellegzetessége. Ugyancsak az Árpád-korból vannak adatok a Gerecse hegységben levő vörös márvány bányákra, Süttőre (Esztergom vm) és Tardosra (Komárom vm). Tardost Imre király (+ 1204) adományozta az esztergomi érsekségnek, Süttőt Zsigmond 1388-ban (26). A XIV–XV. században a vörös márvány főként a sirkövek nemes és pompázatos anyaga. Ebből faragták – többek között – Nagy Lajos székesfehérvári siremlékét is. Az emlékek tanúsága szerint ennek a márványnak megragadó szépsége széles körben hatott, sőt az ország határán tui is. Már a XIV–XV. században exportálták a magyar vörös márványt lengyel sirkövekhez (27) (Nagy Kázmér +1370, valamint I. Ulászló +1434 siremlékei – Krakkó, Wawel). Ugyanekkor hazai mestereink is részt vehettek a munkákban.

A hosszas gyakorlat során alakult ki a vörös márvány faragási technikája, mely a XV. században olyan kitűnő alkotásokban mutatkozik meg mint Stibor János főkamara (+ 1434) budai sirköve, Perényi János (+ 1458) terebesi címeres sirköve vagy Remete Szent Pál budaszentlőrinci koporsója (*arca*) Dénes pálos szobrásztól (*frater Dyonisius lapicida*). Mátyás olasz építészeinek az érdeme, hogy ezt a melegtónusú márványt építészeti célokra is felhasználták. A királyi műhely olasz *scalpellinóinak* azonban a hazai mesterek körében kialakult kiváló faragási technika utmutatásul szolgálhatott. A budai várpalota építésétől kezdve pedig a vörös márvány a hazai renaissance sajátos jellemzője, különleges szépsége, egyben a műhelyek rekonstrukciójához is nyomra vezető jelenség.

A budai királyi műhely a hazai renaissance kialakulásában döntő tényező volt. Kisugárzó ereje vitathatatlan. Hatása sokféle és sokféleképpen megmutatkozott (28). Különösképpen két fő irányban észlelhető hatóereje: egyrészt a királyi műhely mestereinek, *lapicidáinak* a kirajzásában, az ország különféle helyein végzett tevékenységében, másrészt a Budán készült faragványok szerteküldésében. Az első irányra nézve három példát (29) említünk az ország különböző pontjairól, tehát területileg távol eső helyekről: Kinizsi Pál vázsonyi várából származó kerub-fejes dombormű-töredéket, a Márványmadonnák mesterének a művét, továbbá Váradi Péter kalocsai érsek címerével ékes bácsi balusztort, és Geréb László erdélyi püspök gyalui címerét, valamint ezzel együtt az ugyancsak Gyalu várából származó finoman faragott balusztort-töredéket. Valamennyi faragvány kétségtelenül a budai műhellyel függ össze. De másrészt számolnunk kell kész munkák szerteküldésével is. Erre nézve irányt jeleznek az aránylag kisméretű vörös márvány címerkövek (30). Ezek szintén az ország legkülönbözőbb pontjain tűnnek fel, de stílusuk közvetlenül a budai vár töredékeihez kapcsolódik. Ilyenek: Báthory Miklós váci püspök címere,

1485-ből (Vác, székesegyház), Báthory András cimere Ecsed várából 1484-ből
 6 (Nyiregyháza Jósza András-muzeum) és Csáktornyai Ernuszt Zsigmond pécsi püspök
 5 cimere 1488-ból Gyurgyevác várából (Zágráb, Povijesni Muzej Hrvatske). Mindegyik
 3 felismerhető a szoros összefüggés a budai faragványokkal, a sárkányos frizzel,
 illetve a gyümölcsfüzéses töredékekkel, de gótikus jellegű, vájatos keretelésük,
 epigrafiai sajátosságuk hazai mesterre vallanak.

A budai királyi műhelynek, de általában a budai műhelyeknek külön problémájuk a sarkfaragás, főként vörös márványból. A budai domonkos templomból, valamint a Boldogasszony-templomból előkerült sarkok és sark-maradványok mintegy másfél százados gyakorlatról tesznek bizonyosságot. Mesterjelzés egyikén sincs, okleveles adatunk sincs a XIV–XV. századból. De amennyire a XVI. század elején kelt dokumentumokból megítélhetjük, a sarkokat egy-egy, személy szerint jól ismert, kiváló mesternél rendelték meg, mint például Czobor Imre 1516-ban saját cimere sarkját Petrus lapidánál 150 forintért, – tehát igen nagy összegért (31). Ebbe nyilván beleértendő a drága vörös márvány anyag beszerzése, szállítás, valamint a sark elhelyezése a budai Mária Magdolna templomban. Mivel a sarkok fejlődésében összefüggések figyelhetők meg, feltételezhető, hogy egyes műhelyek apáról fiúra avagy mesterről tanítványra öröklődtek. A XV. század utolsó negyedében jelentkező és a XVI. század elején uralkodóvá vált renaissance hatást pedig kétségtelenül a királyi műhely közelsége, jelenléte magyarázza. Feltehetőleg a királyi lapidák között is voltak olyanok, akik a sarkfaragásban is
 4 kitűntek. Ilyen értelemben különösen lehet gondolni az Adefi-család cimere sarkjára (32) (Buda, Vármúzeum), amely az átlagos színvonal fölé emelkedik lendületes kompozíciójával és plasztikai erejével.

A vörös márvány varázsa annyira lekötötte e kor mecénásait, hogy volt, aki ezt a nemes anyagot előre beszerezte, mint például Ernuszt János szlavón bán (33) (+ 1476), aki végrendeletileg hagyta meg, hogy abból a márványból faragjanak neki sarkot, amely a Boldogasszony – templom cintermében fekszik – tehát ott, ahol kápolnája épült. Ugyaninnen került elő egy vörösmárvány vitézi sark töredéke: oroszán nyugvó lábfej antiqua-betűs felirattal: (SCL) AVONIE, azaz a szlavón bánnak, Ernusztnak a siremléke. Ezzel a sarkrészlettel szorosan egyezik Zápolyai Imre nádor (+ 1487) Szepeshelyi sarkja, amelyet más részletei is (az oroszánfej típusa, az angyal-alakok) a budai királyi műhelyhez kapcsolnak (34). Különösen ki kell emelni mind a szlavón bán sark-töredékén, mind a nádori siremléken a hallatlanul szép antiqua betűket. Ilyeneket pedig az 1480-as években csak a királyi műhelyben faragtak és pedig az epigráfia nagy mesterének, a humanista Bartolomeo della Fontenak utmutatása nyomán. E két siremlékhez szorosan kapcsolódik a Perényi-cimere terebesi vitézi sark, melyet első ismertetője tévesen Perényi Imre nádor (+ 1519) sarkjának vélt (35). Mivel a terebesi sarkon felirat nincsen, és az anyai cimere megfejtetlen, bizonytalan, hogy melyik Perényi számára készült. Leginkább Perényi István tárnokmesterre (1472–1478) lehet gondolni, aki 1484 után halt meg. A terebesi sark kompozíciójában, a páncélos alak rajzában és plasztikai megformálásában, renaissance részleteiben, különösen a pajzstartó angyalalakokban mintegy párdarabja, illetve szabatosabban előzménye a szepeshelyi siremléknek. Nem kétséges, hogy mindkettő ugyanabban a műhelyben készült és pedig ugyanazokban az években, körülbelül 1485–1490 táján (36). Ez pedig – mint a fentebbi stílusösszefüggések bizonyítják, – csak a budai királyi műhely

lehetett. Innen szállították az egyiket a Zápolyai-család rendelkezésére messze északra Szepeshelyre, a másikat a Perényi-család megbízásából ismét távoli vidékre, észak-kelet felé Terebesre. Mindkettő a budai műhely kiválóságáról tanuskodik, szobrász-lapicidája elsőrangú mester volt.

Kész faragványok szállítása ezidőtájt már rég kialakult gyakorlat volt (37). Mátyás király is élt ezzel a lehetőséggel. A visegrádi kápolna fehér márvány tabernakulumát Benedetto da Majano műhelyében faragtatta, Verrocchionál pedig márványkutat rendelt. Gyalu várából is előkerült egy fehérmárvány tabernakulum maradványa, jelölve annak, hogy Geréb László külföldről hozatott vagy rendelt művei is felékesítette várkápolnáját. Később Andrea Ferrucci szállított magyar megrendelésre: oltárt Esztergomba Bakócz Tamásnak és márvány-szökőkutat II. Lajosnak.

A budai királyi műhely tevékenysége II. Ulászló idejében is tovább folytatódott. A jól megszervezett, erős és kiváló műhely hagyományai elevenen éltek. Maga Ulászló is foglalkoztatta mind Budán, mind Ny éken. Ennek nagyon érdekes bizonyítéka a legújabbán, 1973-ban előkerült lelet (38), egy vörös márvány baluszter törpepillér maradványa, köralaku mezejében a lengyel sassal. Az utóbbinak egyik részlete, a sas szárnyának sajátos faragása: a pehelytollak korongszerű egymásra rétegződése a leghatározottabban a várpalota egyik Mátyás-kori töredékéhez, az angyalos frizhez (39) kapcsolódik. Az utóbbi pedig Giovanni Dalmata anyalalakaival (40) függ össze. A sasos budai baluszterhez hasonló baluszter-tag Vácott (41) került elő. A két sasfej faragása csaknem azonos, a váci példányon azonban a szárnyak rajza szabadabb, körvonalai szebbek. Az utóbbi feltehetőleg ugyanannak a budai kőfaragónak valamivel későbbi, fejlettebb munkája. Az új budai lelet tehát érdekesen bizonyítja a műhely időrendben is folytatódó tevékenységét, valamint szoros összefüggését a megelőző Mátyás-korral, de egyben rávilágít a műhely kisugárzó erejére. A váci püspök, Báthory Miklós tehát nem csupán az 1480-as években, hanem az 1490-es években is a királyi műhely kőfaragóival dolgoztatott.

A századfordulón és a XVI. század elején számos kőfaragó műhely munkálkodott Budán a renaissance stílus jegyében. Ezt bizonyítják mind a szebbnél-szebb sarkkövek, mind pedig a főiri építkezésekről szóló adatok. Annak a Budának, amelynek házai „ad Italicorum aedificiorum symmetriam” épültek (Ursinus Velius), szüksége volt olyan műhelyekre, ahol a renaissance építészeti és dekoratív elemeket kifaragták. E szükségletnek megfelelően számos budai lapicida nevét ismerjük. Néhány olasz mester nevét hasonlóképpen megőrizték a dokumentumok. Ezek a következők: Matthias Kewmywes Italus (1505), aki meg is telepedett Budán, szülője volt a Bársonymálon (Barsonmal) (42), továbbá Laurentius Italus de Florencia murator (1522), Nicolaus de Milano (1526) (43), számuk azonban egykor sokkalta nagyobb lehetett. A budai kőfaragó műhelyek szinte a török foglalásig működtek. Egyik utolsó művük Buda város címerköve (44) volt, mely valószínűleg Zápolyai János címeradományozásának az idejéből való.

A budai műhelynek jó hírnevét semmi sem bizonyítja jobban, minthogy Franciscus Italus, a krakkói királyi vár építész 1507-ben, majd 1510–1511-ben Budáról hívott magának segédeket (laboratores), magyar kőfaragókat és olasz márványfaragókat (Itali marmorari) (45). Később igen nagyarányú vörös márvány exportra került sor. Zsigmond lengyel király, akit budai tartózkodása idején (1502) megbüvöltek a vörös márvány renaissance faragványok, 1517-ben megparancsolta a krakkói várgrófnak (46), hogy építendő kápolnához Magyarországból hozasson

márványt: „ex Hungaria tantum marmoris, quantum sat erit”. Ezeket a szállítmányokat sem lehet elképzelni kőfaragók nélkül. Felmerülhet még az a kérdés is, hogy vajon kész faragványokat nem szállítottak-e Krakkóba?

A budai műhelyek mellett az esztergomiak voltak a legjelentősebbek. Már Vitéz János építkezéseinek a során műhelynek kellett alakulnia, jóllehet hiteles lelet ezidőből nincsen. Az első renaissance emlékek Aragoniai János nevéhez kapcsolódnak. Majd pedig Ippolito d’Este idejében alakult új műhely, amelyet az érsekség egykori számadásaiból jól ismerünk. Tagjai (47) voltak: Clementj mensatore (1487), Bartholamjo da li buzintorj (1489), Franciscus et Thadeus italic lapicidi (1491), Maistro Ciemente lignarolo fiorentino (1492. szept. 4–1494. márc. 16.), Stagio fiorentino (1494-1495), Alberto fiorentino (1495), Giovanni Legnarolo (1495), Bolognino legnarolo (1495), Ceccone scarpellino (1495), továbbá magyar mesterek: Dionisio de Gyarmath carpentarius, Michele lapicida de Marotte. Ezek a mesterek nemcsak Esztergomban dolgoztak, hanem az érsekség birtokain és budai házában is. Ugyanez időben (1495) „circumspectus vir magister Farkasius lapicida de Strigonio” Gosztonyi András prépost megbízásából a Szent István protomartyr templom Mária kápolnájának boltozatos kórusát építette (48). Tehát az érseki műhely mellett egy kiváló mester, egyben várospolgár személyéhez kötött műhely is munkálkodott Esztergomban.

De volt még egy harmadik műhely is Esztergomban, amelyről nem oklevelek, hanem néhány vörös márvány sirkő-faragvány tanuskodik, mégpedig a következők: udvarhölgy sirkővének töredéke 1495-ből (1966-os lelet), Gosztonyi András (+ 1499) prépost sirkőve, valamint Garázda Péternek, a kiváló humanistának (+ 1507) a sirkőlapja. E három sirkő faragási technikája, ornamentális stílusa szorosán összefügg és egy műhelyre vall. Ezek a nemesen egyszerű ornamentikával díszített sirkővek igen kedveltek lehettek. Kései leszármazottjuk Fegyverneki Ferenc sági prépost (+ 1535) vörösmárvány siremléke (49) (Ipolytság, az egykori premontrei prépostság temploma), mely valószínűleg szintén Esztergomban készült. Ebből arra következtethetünk, hogy ezt a stílust képviselő műhelyek tevékenysége hagyományos folytonosságban tovább élt szinte a török foglalásig (1543).

A jellegzetes ornamentális keretsáv alapján két kiváló vörös márvány sirkő is az esztergomi stílusirányhoz kapcsolható: az egyik Bernardino Monellinek, Beatrix kedvelt emberének (+ 1496) budai sirkőve, a másik Szegedi Lukács zágrábi püspök (+ 1510) figurális siremlékének a maradványa (Zágráb, Városi Múzeum). Az esztergomi műhelyek tehát külső megrendelésre is dolgoztak, vagyis már ekkor export tevékenységet folytattak, amely később még jobban kiterjedt.

Esztergommal függ össze az érsekség vörös márvány bányáiban, Tardoson és Süttőn folyó munkálkodás, amely 1460 és 1543 között különösen intenzív lehetett, hiszen ennek a kedvelt anyagnak az exportja nemcsak az ország területére terjedt ki, hanem Lengyelországra és Sziléziára is, sőt talán még máshová is vittek belőle (50). Annál sajnálatosabb, hogy a bányaművelésre csupán egyetlen adatunk van, amely szerint 1489-ben Beatrix lapicidái (nyilván a királyi lapicidák) dolgoztak a tardosi bányában (51). Ebből az következne, hogy a megrendelő küldött megfelelő mestereket, kőfejtőket és kőfaragókat a kívánt kövek kifejtésére, esetleg egyben az elsődleges faragására is.

Esztergomból ágazott ki egy jeles olasz mesternek pesti műhelye, ebből származott a belvárosi plébánia templom két monumentális tabernáculuma (52) és az egy-

kori oltárának a maradványai (kb. 1505–1508). Erre az összefüggésre utal mind az a szoros stíluskapcsolat, amely az esztergomi vörös márvány lunetta-keret tömött faragott gyümölcsfüzére és az egykori pesti oltár füzérdíszes pilasztermaradványa között mutatkozik, mind pedig az egyik megrendelőnek, Nagyrévy Andrásnak a személye, aki Ippolito d'Este vikáriusa volt. Ez a kiváló szobrász-kőfaragó mester nyilván azonos volt azzal az „Italus in Pesth” nevű mesterrel, akivel Ippolito egri számadásai szerint Miklós püspök (II. Miklós egri püspök, vagy Báthory Miklós váci püspök?) figurális sirkövét faragtatták 1506-ban, 25 forintért (53). Tehát a pesti mester Ippolito udvartartásával ekkor is kapcsolatban volt. Mindezekből nyilvánvaló egy személyhez kötött, nagyszabású műhely huzamosabb tevékenysége.

A pesti olasz mester műhelyében hazai kőfaragók is tanulhattak, közöttük feltehetőleg az a lapicida is, aki a sajkózási vörös márvány tabernákulumot (54) faragta. Ennek egyes motívumai ugyanis Pest város tabernákulumához kapcsolódnak.

13-14 Itt kell megemlékeznünk Egerről is (55), ahol olyan siremlékek is sirkőtöredékek maradtak fenn, amelyek közös műhelyre, illetve közös műhelygyakorlatra vallanak. Közös jellemvonásuk a vésett körvonalrajz. Ez a nemesen egyszerű sirkőtípus és ez az igen finom faragási gyakorlat több évtizeden át követhető (Chaholi Gáspár egri kanonok sirköve 1514-ből és néhány szép töredék). Ennek az iránynak időrendben legkésőbbi példája Csaby István egri várkapitánynak igen szép cimeres sirkőlapja, 1534 tájáról.

23, 26 Az esztergomi műhelyek a századfordulón, Bakócz Tamás érseksége idejében, hallatlanul fellendültek és a legmagasabb művészi színvonalra jutottak. Bakócz nagy mecénási műve, a Mária kápolna (56) a székesegyház déli oldalán nemcsak alaprajzában, felépítésében kimagasló alkotás, hanem teljes egészében a vörös márvány faragás technikájának a legnemesebb és legtökéletesebb emléke. A kápolna építéskor kialakult kőfaragó műhely európai, sőt olasz viszonylatban is a legkülönbek közé tartozott. Nem lehet kétséges, hogy ennek a műhelynek kisugárzó hatása is volt, sőt, a jelek szerint külső megrendelésre is dolgozott. Innen származhatott 24 mind Szathmáry György pécsi püspök monumentális vörös márvány tabernákulum (Pécs, székesegyház), mind pedig az a ritka szép vörös márvány pilasztertöredék, mely Lőcsén (57) került elő (Lőcse, Városi Múzeum). Töredékességében is elsőrangú darab, talán a Thurzók építkezéseinek a maradványa.

35 A Bakócz-műhelynek egyik tagja volt Ioannes Fiorentinus (58), aki feltehetőleg részt vett a kápolna faragási munkálataiban 1506–1507-ben (lavabo a sekrestyében, a kórusablak gyámköve), majd pedig továbbra is Esztergomban maradt, ahonnan igen széles körű és hosszantartó exporttevékenységet folytatott még külföldi megrendelésre is. Menyőre vörös márvány kapuzatot (1514), tabernákulumot (1515), keresztelőkutat (1515) szállított, Felsőelefántra (1515), Csatkára (1516), Gnieznóba (1516-1517), Ráckevére (1525) sirköveket. Esztergomi munka Kalonday György 11 (+1509) sirköve is Kalondán (59).

36-37 Az esztergomi vörös márvány-kultusznak kései emlékei a szilágysomlyói templom faragványai: a sekrestyeajtó, a szentségtartó fulke és a Keresztrefeszítés dombormű, valamennyi az 1532 körüli időből (60). Kérdéses azonban, hogy vajon Esztergomból csupán a márványt szállították-e avagy a kész faragványokat is? Mivel az ajtó ornamentikája erdélyi kapcsolatra mutat, inkább az első lehetőség a valószínűbb.

Esztergomhoz hasonlóan, jóllehet, nem olyan nagy arányokban, kőfaragó műhelyek alakultak az épített humanista püspökök székhelyein, mint például Veszprém-

33-34 ben (61), Pécssett, (62) Váradon (63). Külön jelentősége van Gyulafehérvárnak, ahol Lázói János (Johannes Lazoynus) telegdi főesperes kápolnaépítkezése (1512) (64) során lombard hatás alatt álló, de erősen helyi jellegű kőfaragó műhely keletkezett.

Az udvari nemesség körében folyó építkezések szintén kisebb-nagyobb műhelyek megszervezését tették szükségessé. Ezek a műhelyek azonban általában egy-egy feladathoz, egy-egy építkezéshez kötöttek, következésképpen működésük is rövidebb ideig tarthatott. Ilyen műhelyek (65) voltak a XV. század két utolsó évtizedében;

27 Vázsonyban, Nyirbátorban (Báthory István építkezései), Sárospatakon, a XVI. század
29 első negyedében újból Nyirbátorban (ifjabb Báthory András építkezései), Csóvárott,
25 Simontornyán, Koroknyán, Gyulán és szinte a török hódítás küszöbén, Máraévárban.

A főúri építetők általában kiváló kőfaragókat szerződtettek, akik kiképzésüket nyilván valamelyik központi műhelyben nyerték. Ezt bizonyítja mind a sárospataki pilaszterfejek, mind a koroknyai gyámkönek az összefüggése a budai mintaképekkel.

Egy-egy hatalmasabb főúr udvarában azonban állandóan és több helyen is tevékenykedő műhely alakult ki. Ilyen volt az a műhely, amely Perényi Imre nádor különböző birtokain folyó építkezéseket (Siklós, Ónod) végbevitte (66). Ennek a nádori műhelynek jó néhány tagja ismeretes: Petrus Italicus lapicida (1514–1519), magister Blasius de Dyosgyewr (1514), Ambrosius lapicida de Myskolcz, magister Franciscus lapicida de Buda (1517), Georgius lapicida de Miskolcz (1517), magister Paulus lapicida de Soklios (Siklós), aki 1517-ben Ónodon a „palatium” ablakait és ajtajait faragta, továbbá lapicidae Italici de Soklios (1518). A műhely tagjai részben olaszok, részben magyarok voltak, akik különféle helyekről származtak. Perényi nádor műhelyéhez hasonló építési szervezet néhány évtizeddel később Nádasdy Tamás nádor birtokain alakult ki.

21-22 A XVI. század elején a városok is bekapcsolódtak az új stílusáramlatba. Elsőnek éppen az egyik legészakibb város: Bártfa, mely nyilván Budával való sűrű kapcsolatai révén ismerhette meg az új stílust. A bártfai magisztrátus, amikor a várost reprezentáló épületnek, a városházának a megépítésére került sor, Alexius mestertől olasz stílusú ablakokat (fenestras ytalicales) kívánt (67). Alexius valóban olyan műhelyt szervezett, amely nyilván az ő rajzai nyomán gotizáló reneszánsz stílusban faragta ki a városháza dús dekoratív részleteit: ajtókat, ablakokat és a rendkívül ötletesen felékesített kedves erkélyt. Alexius műhelye szélesebb körű tevékenységet folytathatott, ezt bizonyítja a bártfai múzeum kőtárában levő hasonló töredékek.

Más városokban is megmutatkozott a hajlandóság az új stílus átvételére (Kisszeben, Késmárk, Eperjes, Lócse, Pozsony, Selmecebánya, Székesfehérvár, Kolozsvár) és ennek nyomán kisebb műhelyek kialakulása is megindulhatott. E folyamatnak szemléletes példája egy délvidéki város: Szeged, ahol jó néhány reneszánsz töredék került elő, az egykori polgárházak maradványai (68), amelyek kétségtelenül helyi kőfaragók munkái. Szegeden igen jelentős kőfaragóműhelyek lehettek, hiszen az egyházi adó 1522-iki összeírásában kilenc magyar kőfaragó nevét jegyezték fel (69).

A nagy központokhoz köthető emlékeken kívül számos szétszórt, társtalán reneszánsz kőfaragvány ismeretes (templomajtók, tabernákulumok, sirkövek stb.). Ezeknek egy része vándor kőfaragók munkája, mint pl. a kisszebeni plébánia templom reneszánsz részletei Vincenzo da Ragusától. Más részük pedig valamely központi műhelyben iskolázott és onnan egy-egy feladat elvégzésére meghívott mesterektől származhatik. De számolhatunk személyhez kötött, kisebb-nagyobb vidéki műhelyek

alakulásával is. A sírkövek feltehetőleg ilyen műhelyekből kerültek ki. Mindezeknek a faragványoknak a színvonala különböző a kőfaragók képességei szerint. Mind-
 16 azonáltal vannak közöttük kitűnően faragott emlékek is, mint például Andocson (So-
 39 mogy megye), a sekrestyeajtó gótikus jellegű kereteléssel, de a budai töredékekkel
 38 ornamentikával díszített ajtó (1522) (71), vagy a gyerőmonostori párkány (Kalota-
 szeg), amely az 1536-ból való ülőfülke (72) alapján pontosan keltezhető ugyanerre
 az évre.

E rövid áttekintés csupán a különféle jellegű, jelentősebb műhelyek kialakulását
 kívánta megvilágítani - amennyire ez idő szerint ez a leletek és adatok segítségével
 lehetséges, stíluskérdésekre is csupán ilyen vonatkozásban tért ki (73). Ez az átte-
 kintés is - az adatok felette gyér volta és a leletek szétszórtsága miatt – csupán csak
 vázlat. Mégis mindabból, amit ma ismerhetünk, igen színes kép tárul elénk a szer-
 teágazó műhelygyakorlatról, sőt a főbb műhelytípusok is kirajzolódnak. Ezek pedig
 a következők: királyi műhelyek, egyházi székhelyek műhelyei, főuri építkezések
 során hosszabb-rövidebb ideig működő műhelyek, ritkábban nagyobb birtok-komp-
 lexuson tevékenykedő műhely, mint Perényi nádoré. Mindezek a műhelyek az épít-
 tető mecénás kezdeményezésétől, terveitől, támogatásától függtek. De ezeken ki-
 vül voltak függetlenebb alakulatok is: egy-egy mester személyéhez kötött, egyéni
 műhelyek és végül mint legkésőbbiek a városi műhelyek. De éppen az utóbbiak azok,
 amelyek a további fejlődésben, az érett reneszánsz és a késő reneszánsz idején nagy
 jelentőségre jutnak. A jövő felé mutat egyes műhelyeknek az exporttevékenysége,
 és pedig nem is az egyes kiváló daraboknak, cimerköveknek, sírköveknek az export-
 ja, hanem az építési tagozatoknak és kereteléseknek az előregyártása és távolabbi
 vidékekre való exportálása, amint erre Kassai István mester munkássága mutatott
 példát.

A mohácsi vész, illetve Buda elfoglalása után következő korszak gazdag öröksé-
 get vett át, mind a motívumkincsben, mind műhelygyakorlatban és tapasztalatok-
 ban. Éppen ez a dus örökség magyarázza, hogy a tragikusan megváltozott politikai
 helyzet ellenére is az építkezések a megmaradt országrészekben tovább folytatódtak
 és ezek kapcsán új műhelyek keletkeztek, új műhelygyakorlat alakult ki. Ezek a
 műhelyek - az ország három részre szakadásának megfelelően – három csoportra oszt-
 hatók: erdélyiekre, felvidékiekre és dunántuliakra.

Ennek a tanulmánysorozatnak a célja éppen ezeknek a kései kőfaragóműhelyek-
 nek a megismertetése, illetve egykori tevékenységüknek lehető rekonstruálása -
 amennyire ez az igen meggyérült emléktanyag és a nagyon töredékes levéltári anyag
 alapján ez idő szerint lehetséges. Ez a stíluskorszak nagyjából a XVI–XVII. század-
 nak felel meg, lényegileg az 1541 és 1690 közötti időszaknak. A stílus fejlődés
 kezdetben az érett reneszánsz formakincséből indult ki, majd átfordult a késő re-
 neszánszba, végső szakaszában pedig a kora barokk felé hajlik, illetve azzal vegyül.

A tervezett tanulmánysorozat először az erdélyi műhelyeket veszi sorra, ezek
 között is legelsőnek a kolozsvári műhelyeket, és pedig azért, mert ezeknek a jelen-
 tősége túlhaladta a többiekét. Másrészt éppen a kolozsvári műhelyek rekonstruálhatók
 a legrészletesebben is a viszonylag bővebben fennmaradt adatok és emlékek alapján.
 Műhelygyakorlatuk megismerése egyben a többi műhelyek tevékenységére is fényt
 vet.

JEGYZETEK

A többször idézett tanulmányok rövidítési jegyzéke:

- P1, P2 BALOGH 1926 = BALOGH J.: Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolataihoz. Arch. Ért. XL. 1923–26.
 BALOGH 1933 = BALOGH J.: A renaissance építészet Magyarországon. I. Magy. Művészet. IX. 1933.
 BALOGH 1934 = BALOGH J.: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magy. Művészet. X. 1934.
 BALOGH 1939 = BALOGH J.: A későgotikus és a renaissance-kor művészete. Magy. Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor II. Budapest, 1939.
 BALOGH 1940 = BALOGH J.: A későrenaissance és a kora-barokk művészete. – Magy. Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. III. Budapest, 1940.
 BALOGH 1943 = BALOGH J.: Az erdélyi renaissance I. Kolozsvár, 1943.
 BALOGH 1953 = BALOGH J.: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953.
 BALOGH 1955 = BALOGH J.: Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest, 1955.
 BALOGH 1966 = BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában I–II. Budapest, 1966.
 BALOGH 1967 = BALOGH J.: I mecenati ungheresi del primo rinascimento. Acta Historiae Artium. XIII. 1967.
 BALOGH 1970 = BALOGH J.: Die ungarischen Mäzene der Frührenaissance. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz V. 1970.
 BALOGH 1973 = BALOGH J.: A „Korrenaissance” és a „Későrenaissance” című fejezetek. – A magyarországi művészet története. Szerk. Dercsényi D. és Zádor A. V. kiadás. Budapest, 1973.
- (1) HUTH. H.: Künstler und Werkstatt der Spätgotik. Augsburg, 1923., KLETZL, O.: Titel und Namen von Baumeistern deutscher Gotik. München, 1935. Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Bd. I. Stuttgart, 1937. Sp. 1520–1528 (Baubetrieb, Bauhandwerker). Bd. II. Stuttgart–Waldsee, 1948. Sp. 23–33. (Bauhütte Steinhütte) 90–96 (Baumeister), BOOZ, P.: Der Baumeister der Gotik. München-Berlin, 1956. GROTE, A.: Der vollkommene Architectus. Baumeister und Baubetrieb bis zum Anfang der Neuzeit. München, 1960. (irodalommal). HUTH. H.: Künstler und Werkstatt der Spätgotik. Darmstadt, 1967.
 AUBERT, M.: La construction au moyen Age. Bulletin Monumental. 1960. p. 241–, 1961. p. 1–42, 81–120, 181–209, 297–323.
 EGBERT, V. W.: The Mediaeval Artist on Work. Princeton, 1967.
 Artigianato e tecnica nella società dell' Alto Medioevo occidentale. Spoleto. 1971. – Settimane di studio del Centro Italiano di Studi dell' Alto Medioevo. XVIII.
- (2) DERCSÉNYI D.: A románkor művészete. – A magyarországi művészet története. V. kiadás. Bp., 1973. 93–95. – A további jegyzetekben rövidítve: DERCSÉNYI 1973.
 DERCSÉNYI D.: Az esztergomi Porta speciosa. Regnum. 1944-1948. 69-95. Ugyanő: A királyi várkápolna. Esztergom. Bp., 1963. Ugyanő: Der königliche Palast von Esztergom. Bp., 1965.
- (3) DERCSÉNYI D.: A székesfehérvári bazilika. Bp., 1943.
- P4 (4) SZŐNYI O.: A pécsi püspöki Múzeum kőtára. Pécs, 1906. DERCSÉNYI D.: A pécsi kőtár. Bp., 1962.
- (5) ENTZ G.: Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. No. 28. 1966. p. 31–56, 134–144.
- P5 (6) ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958.
- (7) ENTZ G.: Un chantier du XI. siècle à Zalavár. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux Arts. No. 24. 1964. p. 17–46, 109–124.
 DERCSÉNYI D.: A somogyvári Szent Egyed apátság maradványai. Bp., 1934. LÉVÁRDY F.: A somogyvári apátság román faragványai. Művészettörténeti Értesítő. 1969. 165–188.
 BOGYAY T.: A jáki apátsági templom és Szent Jakab kápolna. Szombathely, 1943. DERCSÉNYI D.: A jáki templom. Bp., 1957.
 A nemzetiségi monostorokról általában: DERCSÉNYI 1973. 67–69, 97–98.
 A cisztercita és premontréi műhelyekre nézve: DERCSÉNYI 1973. 61–66, 74–75, 95–96. 1.

(8) ENTZ G.: A kerci cisztercita műhely. Művészettörténeti Értesítő. 1963. 121–147. Le chantier cistercien de Kerc. Acta Historiae Artium. IX. 1963. p. 3–38.

(9) ENTZ G.: Középkori építészetünk munkaszervezetének a kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő. LXXIX. 1952. 147–150. ENTZ G.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. Acta Historiae Artium. XIV. 1968. p. 34.

(10) DERCSÉNYI D.: Nagy Lajos kora. Bp., 1941. HÉJJ M.: A visegrádi királyi palota. Bp., 1970. CZEGLÉDY I.: A diósgyőri vár. Bp., 1971. GEREVICH L.: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp., 1971.

(11) ENTZ G.: Die Baukunst der Bettelorden im mittelalterlichen Ungarn. Actes du XXIIe Congrès International d' Histoire de l' Art. Budapest. 1969. – Bp., 1972. I. p. 487–492.

(12) SZÜCS J.: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. Budapest Régiségei. XVIII. 1958. 313–357. FIALA, A.: Gotická architektura Bratislavského Hradu. Zborník Filozofický Fakulty University Komenského. Rocník XX. 1969. p. 1–52.

(13) MIHALIK J.: A kassai Szent Erzsébet templom. Bp., 1912. MAROSI E.: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom építéstörténetéhez. I. Művészettörténeti Értesítő. 1969. 1–64. (különösen a IV. rész: „Az építéstörténet írott forrásai”. 27–37.), II. Ugyanott. 1969. 89–126. III. Ugyanott. 1971. 261–290. MAROSI, E.: Beiträge zur Baugeschichte der St. Elisabeth Pfarrkirche zu Kaschau. Acta Historiae Artium. X. 1964. p. 229–245., Die Zentrale Rolle der Bauhütte von Kaschau. Ugyanott. XV. 1969. p. 25–75.

A kassaihoz hasonlóan részletesen ismerjük az eperjesi Szent Miklós templom építéstörténetét 1502 és 1505 között a városi számadásokból. V. Ö.: DIVALD K.: Az eperjesi Szent Miklós templom. Az Orsz. Magy. Szépművészeti Múzeum Évkönyvei. IV. 1924–1926. Bp., 1927, 52–73.

(14) BALOGH 1966. 464. – Buda város törvénykönyvében (1413–1421) csupán a 118. paragrafus felirata szól „Von der Zymmerleut, stainmetzen, mauerer, ziegel Streicher vnd der pflaster rechten,” de szöveg nincs hozzá. (MOLLAY, K.: Das Ofner Stadtrecht, Bp., 1959. S. 105.)

(15) BALOGH 1966. 510. Az oklevél a Nyirkállói illetve helyesen a Magyi-féle formuláskönyvben maradt fenn, de a kibocsájtó hatóság nevének pontosabb megjelölése nélkül. De tekintve, hogy az ugyanebben a formuláskönyvben fennmaradt többi céhlevél mind Pestre vonatkozik, igen valószínű, hogy ez is.

(16) ÁBEL J.: Műtörténeti adatok a XV. és XVI. századból. Tört. Tár. 1884. 536. KEMÉNY L.: Kassai építőmesterek. Magy. Mérnök- és Építész Egylet Közlönye. 1904. 42.

(17) IVÁNYI B.: Bártfa város levéltára. Bp., 1910. 2185. sz.

(18) Az Oklevélszótár legrégebb adata a kömüves szóra 1436-ból való. (SZAMOTA J. – ZOLNAI Gy.: Magy Oklevélszótár. Bp., 1902–1906. 530 h.) Mátyás korából ismeretes Stephanus Kemyves pesti kőfaragó, aki esküdött polgára, majd pedig bírja volt a városnak (Balogh 1966. 511.).

P6 (19) BALOGH 1966. 108–132. 146–149. és részletesen kifejtve a kéziratban maradt III. kötetben, kivonatosan pedig: BALOGH, J.: Mattia Corvino ed il primo rinascimento ungherese. Actes du XXIIe Congrès International d' Histoire de l' Art Budapest 1969. – Bp., 1972. p. 611–621.

(20) BALOGH 1966. 498, 499, 504, 489.

(21) BALOGH 1966. 484, 502, 508, 510, 511, 516, 517.

(22) BALOGH 1966. 87.

(23) BALOGH 1966. 504.

(24) BALOGH 1966. 504.

(25) BALOGH 1966. 180.

(26) BALOGH 1955. 68.

(27) SNIEZYNSKA-STOLOT. E.: Remarques sur le tombeau de Louis le Grand. Acta Historiae Artium. XIV. 1968. p. 222. Note 16.

(28) BALOGH 1966. 297–299.

(29) BALOGH J.: A vázsonyi kerubtejes töredék. Veszprém megyei Múzeumok évkönyve. II. Veszprém, 1964. 225–229.

BALOGH 1933. 16–18. (a bácsi baluszter), 16, 18. (a gyalui címer első közlése, provenien-
ciájának a meghatározása és a címer megfejtése).

A mecénások és a királyi udvar kapcsolatára nézve l.: Balogh 1967. p. 205–212. Balogh
1970. S. 23–31. Balogh 1973. 201–213.

(30) BALOGH 1966. 127. (a budai sárkányos fríz és a váci Báthory-címer kapcsolata). 113 és 299.
(ecsedői Báthory címer).

BALOGH 1939. 563–564. (Csáktornyái Zsigmond címere). BALOGH 1973. 113.

(31) Czobor Imre 1516. április 3-án kelt végrendelete (Galgóc, Erdődy levéltár. Lad. 3. fasc. 1.
No. 4. – Pozsony. Szlovák Központi Levéltár).

Röviden idézi: GEREVICH L.: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp., 1971. p. 115.

(32) BALOGH 1966. 298.

(33) BALOGH 1966. 297.

(34) BALOGH 1966. 297–298.

(35) CSOMA J. – CSERGHEŐ G.: A Perényiek középkori siremlékei. Archaeologiai Értesítő.
1888. 300–303.

(36) Az összefüggést a Zápolyai és a Perényi sírkő közön e sorok írója ismerte fel, amikor 1969
nyarán Terebesen járt. Ugyanő emelte ki ennek jelentőségét az 1969. évi szeptemberi kongresszusi elő-
adásában. (BALOGH, J.: Mattia Corvino ed il primo rinascimento ungherese. Actes du XXIIe Congrès
International d'Histoire de l'Art Budapest 1969. – Bp., 1972. I. p. 619–620.)

(37) Szoborszállításra nézve érdekes, korai, külföldi adat a következő: 1382. június 1. és 1383. márci-
us 7. között Merész Fülöp burgund herceg festőjét, Jehan de Beaumetz-et Tournai-ba küldte „pour
en rapporter dans” „un grant coffre” „porté par six chevaux” „un grand ymage de Notre Dame”.
DIDIER, R.: Une Vierge tournaisienne à Arbois, Bulletin Monumental. 1970. p. 96.

(38) A töredék fényképét az ásatásokat vezető dr. Zolnay László szivességének köszönöm.

(39) BALOGH. 1966. 116. 48. sz.

(40) BALOGH, J.: Ioannes Duknovich de Tragurio. Acta Historiae Artium. VII. 1960. p. 76.

(41) Magyarország Műemléki Topográfiája. V. kötet. Pest megye műemlékei. II. 1958. 302. 402.
kép.

(42) Magy. Országos Levéltár. Dl. 38658.

(43) Magy. Tört. Tár. 1863. 144. I. (Laurentius Italus).

KOMÁROMY A.: A báró Perényi család levéltárából. Tört. Tár. 1900. 132–133. I. (Nicolaus
de Milano).

P7

(44) BALOGH 1939. 514.

(45) DIVÉKY A.: Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. Archaeologiai Értesítő. XXX.
1910. 6–7. PRZYBYSAWSKI, B.: Maçons et tailleurs de pierre employés aux constructions du chateau
royale de Wawel. Buletyn Historii Sztuki. XVII. 1955. Nr. 1. 149–161.

(46) Acta Tomiciana. IV. Posnaniae, 1855. p. 198.

(47) BALOGH 1926. 205–206. BALOGH 1939. 547. 563–564. VOIT P.: Gyarmati Dénes mester.
Művészettörténeti Tanulmányok. 1957. 46–57. BALOGH 1966. 510.

(48) BALOGH 1933. 25–26. BALOGH 1939. 547. BALOGH 1955. 11, 49.

(49) BALOGH 1967. p. 209., fig. 5.

(50) A külföldi műemlék-topográfiai számos helyen emlitenek vörös márvány siremlékeket. Anya-
guk eredetét azonban csak közetani vizsgálat deríthetné fel.

(51) BALOGH, J.: I monumenti rinascimentali della chiesa parrocchiale di Pest. Rivista d' Arte. 1938. p. 60–77. BALOGH 1966. 122. (a tabernákulumok áthelyezésével láthatóvá vált kiegészítések-ről). A tabernákulumok eredeti helyükön, a belvárosi plébánia templom gótikus szentélyében a művész és a donátorok intenciójának megfelelően érvényesültek. Nyilvánvaló volt, hogy méreteik és arányaik a gótikus ívelésekkel összhangban voltak, tehát úgy, amiképpen a mester eredetileg tervezte, a liturgikusan is meghatározott helyre. Áthelyezésük egy szűk oldalkápolnába merőben stílustalan és történeti-etlen. Ezzel eredeti hatásukat elvesztették. Közvetlen tanulmányozásuk ugyan lehetővé vált, de fényképezésük annál kevésbé.

(53) DÉTSHY M.: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein, 1493 és 1596 között. – Különnyomat: Az Egri Múzeum Évkönyve. 2. köt. Eger, 1964. 160. – Hevesmegyei Múzeumok Közleményei.

(54) BALOGH 1973. 210. l. 310. kép.

(55) BALOGH 1939. 578. BALOGH 1940. 559. GERŐ L.: Eger. Bp., 1954. 21. l. 24. kép. Heves megye műemlékei. II. Szerk. Dercsényi D. és Voit P. Bp., 1973. – Magyarország Műemléki Topografája. 8. köt. 145–146. „Dobó István Vármúzeum Eger” című kiadványban (Eger, 1965. 10.) közölt feliratos sirkő-töredék is ebbe az irányba tartozik. A századfordulón, 1500 körül készülhetett, nem pedig a XII. században.

(56) BALOGH 1955. BALOGH, J.: La cappella Bakócz di Esztergom. Acta Historiae Artium. III. 1956. (javított és bővített kiadás).

(57) BALOGH 1973. I. köt. 208. II. köt. 304. kép.

(58) BALOGH 1943. 211–212. BALOGH 1955. 40–41. GEREVICH L.: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. Acta Historiae Artium. VI. 1959. 309–338. BALOGH 1966. 298.

P8 (59) BALOGH 1973. 211.

(60) BALOGH 1943. 97.

(61) KISS Á.: Veszprém és Komárom megyei renaissance köemlékek. Művészettörténeti Értesítő. 1959. 18–27.

(62) SZŐNYI O.: A pécsi püspöki Múzeum kőtára. Pécs, 1906.
DERCSÉNYI D.: A pécsi Kőtár. Pécs, 1962. 19.

(63) BALOGH 1943. 83–85, 275–281. BALOGH 1967. p. 208., fig. 3. – Megjegyzendő, hogy az utóbbi cikkben közölt baluszter-töredék a pécsi tabernákulum motívumaival mutat rokonságokat, tehát feltételezhető, hogy kőfaragója az esztergomi Bakócz-műhelyben tanult, ahonnan a pécsi tabernákulum is származott.

P9 (64) BALOGH 1943. 86–93, 233–241.

(65) ÉRI I: Nagyvázsony. Bp., 1959.

ENTZ G. – SZALONTAI B.: Nyirbátor, Bp., 1959. II. kiadás 1969.

SZALONTAI B.: A nyirbátori Báthory litván Múzeum.

HORLER MIKLÓS kongresszusi előadása a simontornyai töredékekről. Actes du XXIIe. Congrès International d' Histoire de l' Art Budapest, 1969. – Bp., 1972. II. 847–851.

G. SÁNDOR M.: Régészeti kutatások Márévárban. – Magy. Műemlékvédelem. II. 1959–1960. Bp., 1964. 117–118.

P10 A koroknyai töredékek fényképeit dr. Magyar Kálmán múzeológus szívességének köszönöm. A koroknyai gyámkő a Fortuna utca 18. számú házból előkerült gyámkő típusával függ össze.

P11 A sárospataki pilaszterfej fényképéért pedig a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatóságának tartozom hálás köszönettel.

(66) Az ónodi váruradalom számadásai: Orsz. Levéltár. DI. 26156, 26157, 26169, 26173, 26183, 26215, 26216. – (BALOGH 1973. 213. Perényi Imre nádor ónodi építkezéseire vonatkozó adatokat az elhunyt kiváló történész, Horváth Tibor Antal kutatta fel. Átengedésükért és sokszoros segítségéért illesse emléket hálás köszönetem.

(67) MYSKOVSZKY V.: Bártfa középkori műemlékei. II. Bp., 1880. 73. – Monumenta Hung. Archaeologica. IV. köt. II. rész. BALOGH 1966. 127. 2. jegyzet. BALOGH 1967. p. 212. BALOGH 1970. S. 31.

- (68) ENTZ G.: Kőtár – Mora Ferenc Muzeum Szeged, s. a. (1965?) 30.
- (69) REIZNER J.: Szeged története. IV. Szeged, 1900. 97–126. BALOGH 1939. 549.
- (70) BALOGH 1966. 117.
- (71) BALOGH 1943. 256.
- (72) BALOGH 1943. 266. BALOGH 1973. 212. – E párkánytöredéket e sorok írója 1969-ben találta a győrőmonostori ref. templom egykori sekrestyéjében.
- (73) BALOGH 1973. 193–213.